

שם המאמר:

"**ז'יסו בועז, עיר שגגותיה חומתה**" ו"**עיר המקפת חומה מימות יהושע בן-נון**" - לאור הממצא הארכיאולוגי מהיודה. **מחקרי יהודה וشומרון** 16 (2006) עמ' 85-100.

מחקרים יהודיה ושומרון

קובץ טו

עורך מדעי: ד"ר יעקב אשלי

המכללה האקדמית
'יהודיה ושומרון'

מו"פ אזורי השומרון
ובקעת הירדן
אריאל
תשס"ו, 2006

'עיר שגותיה חומתה' ו'עיר המוקפת חומה מימות יושע בן-נון' – לאור הממצא הארכאולוגי מיהודה

בועז זיסו

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל ואריאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

אין בירוחם, בתוך: א'
עמ' 173–189.

קורי יהודה ושומרון,

יהודיה ושומרון, יא,

ושומרון, יב, אריאלא,

חיבור קיבלת תואר

מי הספרה – המאה
ביסם, אדם ואדמה

Garbrecht G. & N.

"Die Wasserver-
Anlagen", in:
Technischen U-

Garbrecht G. & N.

"Water Channels
Western Plains
of Israel, JRA

Hachlili R. & Kile
Jericho, the Je-

Meshel Z. & Am

"The Water-Supp-
Hirshfeld (eds.,

Netzer E., 2001;

*Hasmonean an-
Excavations, v*

Netzer E., 2002;
"Birket Musa"
Israel, JRA Su-

Netzer E. & Laure
*Hasmonean an-
Excavations, v*

מן המשנה עולה שבארץ-ישראל היו בתקופה הרומית יישובים מוקפים בחומות, וזאת לפי הנאמר על קריית מגילת אסתר במקומות מוכרים ביום ט"ז באדר (משנה, מנילה, א). כרךין המוקפין חומה מימות יושע בן-נון קורין בחסעה עשר [באדר] (למקורותיה של ההדרה ההלכתית הזאת, ראה: תבורי, תשנ"ג, ט, 331–335). בדין בנושא גאותה בת ערי חומה (ויקרא כה:כט) מזכירה המשנה [ערכין, ט, 2] שני סוגים של ביצורים: עיר שגותיה חומה ועיר המוקפת חומה מימות יושע בן-נון. המשנה מסורת שמות יישובים המוקפים חומה מימות יושע. "עיר שנגותיה חומה ושאניה מוקפת חומה מימות יושע בן-נון אינה כבתי עיר חומה ואלו הן בת עיר חומה של של צורות של שני בתים מוקפות חומה מימות יושע בן-נון כגון קטרה הישנה של ציפורים וחורה של גוש הלב ויודפת הישנה ונמלה נದוד וחידד ואוthon וירושלים וכן כיזא בהן" ולдин על הגדרת המושג 'מוקפת חומה' לעניין פדיון עיר חומה והקשר להלכות חוג פורים, ראה: תבורי, תשמ"ג). התלמוד הבבלי מקבל הבחנה זו בין עיר שנגותיה חומתה, ככלומר "בית הבני בחרומה... בותל חיצון היא חומתו", בין עיר המוקפת "חומה מימות יושע בן-נון, כגון קטרה הישנה של ציפור, וחורה של גוש הלב, ויודפת הישנה, ונמלה, נדוד, וחידד, ואוthon, וירושלים" (בבלי, ערכין, לב, ע"א).

די אדר'ביבץ (תשנ"ז, 449–470) דן בנושא ההלכתית וצין את הנתונים הארכאולוגיים שנחשפו בחפירות ביופת ובנימלא, המלדים שתושבי המקומות הללו בתקופת הבית השני הכוו ביצורים מתקופות קודמות ועשו בהם שימוש. נראה כי הממצא הארכאולוגי משליח תקופה הבית השני בירושלים וביהודה מסיע בהבנת הנאמר במשנה. מוטתו של המאמר זה לא ח奸 את הממצא הארכאולוגי באתרים מוכרים מתקופת הבית השני באזורי יהודת ובנימלא, בהקשר לריאליה של עיר המוקפת חומה מימות יושע בן-נון, לעומת עיר שנגותיה חומתה.

'ערם המוקפת חומה מימות יושע בן-נון' והממצא הארכאולוגי

ממחקרים על תלים ויישובים מוכרים ביהודה ובנימלא עולה כי תושבי יישובים יהודים

השרידים מclfפ' על
על שרידים מתקופת
שרידי מבנה מתקופה
המלמדים על זהותם
הישוב מן התקופה
הרומית המאוחרת
הרומית הקדומה ע
בשלה נ' ובמקומות
המשלחת הדינית
תתקראkeiten. מער
פתחים נבוחים ש
המוד紐ות הוקר' ב
טיח רבי-שבטה, ת-
969, 13-22; קדומה (13-
מקוואות טהרה,
המזרחי של החלק
למתקנים מן הסוג
וכלי אבן מן התקופה
אך, VII, 59-61).

נוסף על כך התו
N.-M. המערבית (א-
שמננו יוצאות שט
הMASTER), אל שני
באנאים – תופעה
רבים מתקופת הבני
דומה שהיישוב
עלות מנויות סכ
השניה לספרה.²

טל עזקה (טל ג)
על פניהם, וכ-
המדרגונות הפינוי
צומת דרכיהם, שב
מיורשלים לבויתם
החוקרים (89, 1984;

2. ממצאים אסלאמיים
ובמיוחד הקנאי
על הדפן 15: 1985, pl. 13: 235)

משלחו תקופה הבית השני ומימי מרד בר-כוכבא הכיוון, וכך עשו שימוש, בביטויים שנבנו
במקורות בתקופות קודמות יותר. יש להניח שתושבי האתרים אלה בתקופה הבית השני,
אשר בנו את יישובם החדש בתוך תוואי חומות קודמות, שייכו את השרידים העתיקים
ליימי יהושע בר-נון³, כאלו סטרטגיה לשוריין שטקורו בעבר היסטורי רחוק. הקשיי העירוני
העומד בפניו מחקר זה מעיך בעובדה שמעיטים האתרים שבהם נערכו חפירות, וגם אלה לא
תמיד פורסמו באופן מלא. במקצת הדוגמאות עיקרי עניינים של החופרים והחוקרים היה
דווקא בשכבות ובממצאים מתקופת המקרא ולא בשכבותמן התקופה הרומית.

ויצא מכלל זה הממצא מחפירות הרובע היהודי בירושלים, שאמנם איינו בנדיר יישוב
כפרי – מתחום עניינו של המחקר הנובי – אך הממצאים זכו לאחרונה לפרסום סופי,
המאפשרים לעמוד מקובל על אופן הקמת הביזנטים (Geva, 2000: 2003). מן החפירות
בשטחים A ו-2-X התברר כי בבניית החומה הראשונה של ירושלים בתקופה החשמונאית
נעשה שימוש בקטעים נרחבים של ביצורים מתקופת הברזל (Geva & Avigad, 2000a; Geva &
Avigad, 2000b: 205-234; 2000b: 131-136). ממצאים אלה מאשרים למעשה דברי המשנה והתלמוד
הబבלי שפורטו לעיל (המצורדים את ירושלים בראשית הערים הבכורות מקדם), וכן את
דברי יוסף בן-יומתתיהו, המצין את קדמתה של החומה הזאת מכנה "חומה
הישנה": "והנה שלוש החומות האלה האחת היא החומה הישנה [...] מעשה ידי דוד
ושלמה, והמלכים המולכים אחריהם בחרו להחזיק בעבודה זאת" (מלחמות היהודים, ד,
ב.).

יישובים מבוצרים בתלים קדומים

תל שילה (נץ' מ-1625/1775) משתרע על פני שטח של כ-30 דונם. השם הערבי של המקום,
תל סאלון, שומר את שמה של שילה המקראית – מרכז ברית השבטים בתקופת
ההתנחלות. שילה נזכرت גם במקורות מאוחרים (Reeg, 1989, 603-604; Tsafir et al., 1994).
העיקריות בוצעו בשנים 1926-1932 בידי משלחת דנית בראשות ה' קויאר (H. Kjaer),
ובשנים 1984-1985 בידי משלחת בראשות י' פינקלשטיין וקמפנייסקי, 1992, 1536-1538;
Finkelstein, et al., 1993; Buhl, 1992; Andersen, 1985; Finkelstein, & Holm-Nielsen, 1969).

שתי המשלחות גילו ממצאים תלמידים על קיום יישוב יהודי במקומות בתקופות
ההלניסטית והרומית הקדומה. משלחת פינקלשטיין חשפה בשטח G שרידים דלים של
מבנה ובורות מן התקופה ההלניסטית (שכבה III). שכבה II תוארכה לתקופה ההלניסטית
המאוחרת והרומית הקדומה (המאה הראונה לפנה'ס – המאה הראונה לספרה).
שרידי קירות ומבני מגורים מתקופה זו התגלו כמעט בכל שטח החפירה. גם המשלחת
הדנית חשפה שרידי מבנים ומערכות מן התקופה הרומית הקדומה. הפיזור הרב של

3. מקום אחר יוסוף בר-יומתתיהו מתבנתא ברוח דומה, כאשר הוא מתאר את הסטי המזרחי של
הר הבית שנבנה על ידי הורדוס, לפני שלמה המלך (קדמוניות, ב, ט, 3).

השרידים מלמד על היקפו הנדול של היישוב בתקופה הזאת. המבנים של שכבה II הושתו על שרידים מתקופות קודמות – למשל בשטח F נחשפו רצפה ויסודות מבנה שהוקמו על שרידי מבנה מתקופת הברונזה התיכונה. על רצפת המבנה נמצא בין השאר כל אבן המלמדיים על זהותם היהודית של תושבי המקום.

היישוב מן התקופה הרומית הקדומה הוקף בnarāה חומה, שהמשיכה לשמש בתקופות הרומיות המאוחרת, הביזנטית, והערבית הקדומה. עדות לכך שתושבי הtel בתקופה הרומית הקדומה עשו שימוש ואך תיינו את ביצורי תקופת הברונזה התיכונה ב, התגלתה בשטח ג ובמקומות נוספים.

הmeshlachת הדנית חשפה מערות חצובות אחדות. עניין מיוחד נמצא בשתי מערכות תתיקורקיות: מערכת אחת (A CAVE) כוללת דומוס חצוב, שבכל אחת משלוש דופנותיו פתחים נכודים שתקרתם קשורה, המוליכים אל תוך חללים חצובים. הפתח שמלול המדרגות הוקף במסגרת עיטורית, והוליך אל חלל טרפי (A) שעלה רצפות ודופןתו נמצאה טיח רב-שבתי. עלה החוצה הוליכה אל תוך החלל. החופרים סברו שנייה מערת קבורה קדומה (Buhl & Holm-Nielsen, 1969, 13-22). במערכת זו אס נחצבה שם ברכת טבילה, האופיינית למתקנים מן הסוג הזה. במתוך זהה ובמערכות חללים ספוקים התגלו שרידי חרסים, נרות וכלי אבן מן התקופה הרומית הקדומה (Buhl & Holm-Nielsen, 1969, pl. 6: 59-61, pl. VII, 59-61; fig.).

נוסף על כך התגלתה מערכת מסתור תתיקורקית נוספת ע, החוצה מערבית למערכת A-M. המערכת (Y-CAVE R) כוללת כניסה מפני השטח דרך מוחילה קצרה לחדר סגולג, שמננו יוצאות שתי מחלות קצרות (אורך מרבי כ-2.5 מ' – החתך אופייני לזה של מחלות המסתור), אל שני חללים סגולגים סמוכים. מקצת הפתחים המקוריים של המערות נחסכו באבנים – תופעה מוכחת במסתור. ממצאי המערכת כללו בין השאר חרסים ובינם מתקופת הבית השני וporto של הנציב אנטוניוס פליקס, משנת 54 לספירה. דומה שהיישוב היהודי בתל שילה התקיים לפחות עד מרץ בריכוכבא. עדויות לכךanolות מוגנות מכלולי הממצא, בהם כלי חרס אופייניים למאה הראשונה וראשית המאה השנייה לספירה.²

תל עזקה (תל זכריה) שוכן במרכבו של פלט יהודה ונצ"מ 1231/1411). גובה התל כ-400 מ' מעל פני הים, וכ-120 מ' מעל ערוץ נחל האלה, המקיף אותו ממערב, מצפון ודרום. המדרונות הפונים אל הנחל תלולים ומיעוקים לתל ביצור טבעי. המיקום חולש על צומת דרכים, שבו נפגשות דרך הרוחב העולה מימי שזר החוף לירושלים ודרך האורך מירושלים לבית-גוברין, אשקלון וועזה. יהיה התל עם עזקה המקרה מוסכם על רוב החוקרים (Rainey, 1984, 89). עזקה אינה נזכרת במקורות מתקופת הבית השני.

². ממצאים אופייניים התגלו עלי ידי שתי המשלחות שפעלו באתר. ראו: I, 3, Andersen, 1985, pl. 14; Finkelstein et al., 1993, fig. 6.69; Finkelstein et al., 1993, fig. 6.69; Andersen, 1985, pl. 14; Andersen, 1985, pl. 13: 235).

ש, בכיצורים שנבנו תקופת הבית השני, השידורים העתיקים וק. הקשיים העיקריים פירוט, וגם אלה לא ימים וחוקריהם היה הroma, אם איןנו בצד יישוב, וזהו לפרנסום סופי, מן החפירות ג'קופה החשמונאית Geva & Avigad המשינה ותלמודת מקדם, וכן את מאנה "החומה [...] מעשה ידי דוד ממת היהודים ה, ד,

הערבי של המוקם, השבטים בתקופת Reeg, 1989, 603-1915. החפירות קיאר (H. Kjaer); 1536-1538, 1992; Andersen, 1985

במקומות של שידורים דלים של קופה ההלניסטית ראשונה לספירה). רהה. גם המשלחת הפינוי הרב של

הסטיון המורחי של

לפיכך דומה שטוחה
השתרעתה היישוב ב-
ויתן להעירך אם
התל המקראי ואחריו
הדרומית-מערבית ו-
ותביצורו, נטו לשישי
אלו אמנים חקוקים
השתרע כנראה ב-
הצפוני-מזרחי.

תל ג'דר שוכן ב-
החוות. מן התל הצפ-
אדרמות פוריות ומע-
טב, 1896, 224-275
על-ידי רואס מקא-
ולילדי משלחות ב-
ז'יז'ור, 1992, 305-
השכבות בתל ס-
הרומי. בתקופת
ושעריהם. הביצוריים
II-III לתקופה הפל-
את הממצאים ה-
שהישוב במקומות נ-
במהלך החפירות
של הממצאים כ-
שלב השני של המצודה,
שיתכן כי יש לתארכו
למן שבהי המאה השניה לפנה"ס ואילך,
תקופה שבה נפוצו מתקני תורה בירושלים ויהודה. זיהוי מקומות הטהרות, יחד עם איתור
מייקומן של מערכות המסתור, מסיעים בהבנת התפשטות היישוב בתל עזקה, כמפורט
להלן:

(1) במקביל לחפירה ערך מקאליסטר סקר שיטתי של המערות החצובות. תועדה
במפורט מערכת תת-קרקעית מסוימת (מערכת IXA), הכוללת חרדים ומחלות
במפלסים שונים, וכן נמסר על גילוי מערכת סמוכה (מערכת IIIXX). שתי המערות נמצאות
בכתף היורד מן התל לכיוון צפון-מזרחה, למרגלות תוואי הביצור הקדום. על-פני השטח
על המערה ניתן להבחין בישודות מבנים קדומים, מקצתם חצוביים ואחרים בנויים.

(2) בסקר נוסף של המערות התגלו שלוש מערכות מסוימות: אחת ממערב למערות
הnil, שנייה מזרחית ושלישית מדרום (טפר ושותר, 1987, 171-185). מבני המגורים ירו
פירים אל מערכות המסתור. אחת מנסקנות המחקר על מערכות המסתור באתר שפלת
יהודיה היא שהמערכות נחצבו מתחת מבני המגורים, ובזיקה ברורה אליהם ועל מתקנים
תת-קרקעיים סמוכים (זיסו וננוו, תש"ב, 182-186; 23-20). Kloner & Zissu, 2003, 189-190.

לרأس התל מתאר משולש, בשטח כולל של כ-35 דונם. בצדיו הדרומי-מזרחי מעון
אקרופוליס, המונבה בכ-9 מטרים מעל פיבתו הקרויה. התל נחפר על-ידי פ"ג בליס
ORA'S Makaliste Fund Palestine Exploration, בימים 1898 ו-1899. בפינה הדרומית-מערבית של התל התגלו מגדלים מבוצרים, מחוברים כנראה באמצעות
חומה, שהשתמרה באופן חלק. ביצורי המצודה נחפרו, ונחשפו חלקיים ניכרים משטחה,
ובכל זה מתקיי מים מדורגים ומוטיים, המזוהים הימים כמקוואות טהרה טיפוסיים לימי
הבית השני. כן נחקרו מערכות תת-קרקעיות נוספות, בהן מערכת מסתור גדולה ומסועפת,
בעלת מאפיינים טיפוסיים – המערכות האלה מתוארכות לתקופת ההכנות שקדמה למוד
בר-כוכבא ולימי המודע עצמו (קלונר וטפר, 1987; 2003).

בחלק הדרומי-מזרחי הגבואה של התל חשפו בליס ומקאליסטר מצודה וביה חומה
המקיפה שטח דמוי טרפז (כ-2.7 دونמים). בפינותיה ובמרכזה קירותיה הארוכים ניצבים
שישה מגדלים. החופרים תיארכו את מועד הקמת המצודה לתקופה הישראלית (ביצורי
רחבעם), וזהו בה שלב בנייה נוסף מן התקופה ההלניסטית (הסלקיים לדבריהם). י' דן
ניתח מחדש את נתוני החפירה, והציע לתארך את שני השלבים לתקופה ההלניסטית (דנ',
תש"א, 232-233). החוקר הצביע על הדמיון בין תכנית המצודה לביצורים הלניסטיים
domes במרשה, עברד, בקרן נפתלי, בפלה בעריהוּן וביוּן.

בחפירות של בליס ומקאליסטר התגלו מתקנים מדורגים חצוביים ומוטיים. ה-*vaulted cistern*, החצוב מתחת לקרקע ומוקורה קמרון, היורד לחדר Tabile סגולג. המתקן כולל
מסדרון מלכני חצוב בחלקו ומוקורה קמרון, היורד לחדר Tabile סגולג. המתקן הוסף
מאחור יותר לבור מים. ריצק החצע לוזות מקווה טהרה נוספת, במתקן מים מדורג שהוגדר
על-ידי החופרים כ-*shafet oblique*. המדרגה התהתקונה שלו عمוקה מן האחורות (ריצק,
תש"ג, 282, 285). מיקום המקוואות בתוככי המצודה מלמד, כנראה, שזו הייתה
בשימוש בידי יהודים בשליחי התקופה הבית השנייה. ניתן להציג אפוא שהמקוואות קשוורים
שלב השני של המצודה, שיתכן כי יש לתארכו למן שבהי המאה השניה לפנה"ס ואילך,
תקופה שבה נפוצו מתקני תורה בירושלים ויהודה. זיהוי מקומות הטהרות, יחד עם איתור
מייקומן של מערכות המסתור, מסיעים בהבנת התפשטות היישוב בתל עזקה, כמפורט
לעיל:

(1) במקביל לחפירה ערך מקאליסטר סקר שיטתי של המערות החצובות. תועדה
במפורט מערכת תת-קרקעית מסוימת (מערכת IXA), הכוללת חרדים ומחלות
במפלסים שונים, וכן נמסר על גילוי מערכת סמוכה (מערכת IIIXX). שתי המערות נמצאות
בכתף היורד מן התל לכיוון צפון-מזרחה, למרגלות תוואי הביצור הקדום. על-פני השטח
על המערה ניתן להבחין בישודות מבנים קדומים, מקצתם חצוביים ואחרים בנויים.

(2) בסקר נוסף של המערות התגלו שלוש מערכות מסוימות: אחת ממערב למערות
הnil, שנייה מזרחית ושלישית מדרום (טפר ושותר, 1987, 171-185). מבני המגורים ירו
פירים אל מערכות המסתור. אחת מנסקנות המחקר על מערכות המסתור באתר שפלת
יהודיה היא שהמערכות נחצבו מתחת מבני המגורים, ובזיקה ברורה אליהם ועל מתקנים
תת-קרקעיים סמוכים (זיסו וננוו, תש"ב, 182-186; 23-20). Kloner & Zissu, 2003, 189-190.

לפייך דומה שמערכת המסתור החזובה בכתף היורדת מפסגת התל מזורה מלמדת על השתרעות היישוב בשלבי תקופת הבית השני עד המיקום הזה. ניתן להעריך אפוא, שהיישוב בן התקופה הרומית הקדומה השתרע על-פני כל שטח התל המקראי וכך מוחזך לו. לפייך נראה כי המגדלים והחומה (?) שהתגלו בפאה הדרומית-מערבית של התל שימשו בתקופה זו כביצור. בליס ומקאליסטר, חופרי המגדלים והביצור, נטו לשיכם לתקופה הרומית-ביזנטית (14). Bliss & Macalister, 1902, 14). נתוני אלו אומנם חלקיים ומקוטעים, אך מלבדים שהיישוב בתל עזקה בתקופת הבית השני השתרע כנראה בתחוםי התל המקראי והאקרופוליס, וכך על פני ראש המדרון הצפוני-מזרחי.

תל גור שוכן בשולי עמק איילון (נ"צ מ 1407/1425), בתפר בין שפלת יהודה למשור החוף. מן התל צפיפות טובה על הסביבה ושליטה על צומת דרכים חשובות. למרגלות התל אדמות פוריות ומיעינות איתניות ולאזכור במקורות קדומים זוהי גונדריה היסטורי, ראו: עלי-ידי ורא'ס מקאליסטר מטבח ה-PEF בשנים 1909–1902, I & III; Rainey, 1984, 148–152; Clermont-Ganneau, 1896, 224–275 (Macalister, 1912, 1984, 1964–1984). על-ידי משלחות מוטעם ביה'ס ע"ש נו נליק לארכיאולוגיה מקראית בשנים 305–317, 1992).

השכבות בתל מייצגות תקופה ממושכת, החל מן התקופה הכלכליתית ועד התקופה הרומית. בתקופת הברונזה התיכונה ג' הוקף התל בכיכוריים מסיביים שכלו חומות ושוררים. הביכוריים שכלו בתקופת הברזל. המשלחת האמריקאית תיארכה את השכבות II–III לתקופה ההלניסטית (והחשמונאית), ואת שכבה I לתקופה ההרודיאנית. להלן נסקור את הממצאים השיעיכים לתקופות חמונאנית-הירודיאנית. הממצא הקטן עשוי ללמוד שהיישוב במקום נמשך לפחות עד ימי מרד בר-כוכבא.

במהלך החפירות של מקאליסטר בראש התל נחשפו מערות רבות. עמוס קלונר (1987, 100–103) עמד על כך שתכנית מערה II-XXXI (Macalister, 1912, I: 111–141; III: 103–106) זהה לזו של מערכות מסווגן מן הטיפוס הנפוץ באטרוי שפלת יהודה. זאת מערכת גדולה, שאורכה הכלול עולה על 100 מ'. מושלבים בה חללים, אולמות ובורות מים המוחדרים במחילות צרות. בחלק מן האולמות הגדולים נחשפו ממצאים מתקופות הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת. במערכת התגלו גם ממצאים מן התקופה הרומית, כגון כלי אבן (Macalister, 1912, III: 6, XXXII: 6).

³. מי פישר, כי איזוק וי רול הצינו שה-ה-מסקן (גנשח) הנזכר במסע של לוקויס באביב 165–161. יישוב זה, בו הרכיו החילות הרומיים 1000 איש, שוכן בקרבת הדרך העולה לירושלים. לעומת זאת סבר ז' ספראי (תשמ"א, 327–329) שיש להזות את המסכן בחורבת גרס, היושבת בראש המעלה המטפס אל ירושלים דרך נחל הנטיב, מזרום-מערב לעיר. על אף ההתייחסות אל גרסה-גסורה אבל המסכן נראית יותר הצעת ספראי, בגל המיקום השולט של חורבת גרס על ראש המעלה לירושלים.

זרען מזרחי מעין עלי-ידי פ'ג בליס אג'ום 1898 ו-1899. ס כנראה באמצעותם ניכרים משלחה, הרה טיפוסיים לימי גדור וטסועפת, כנות שקדמה למרד (Klein). מזודה ובה חומה הארכואים ניצבים הישראלית (יביצורי תדבריהם). י' דן, זה ההלניסטי ודן, ויזוריהם הלניסטיים vaulted. המתקן כולל גיגל. המתקן הוסף מים מדורג שהוגדר כו' האחות (רייד, בנווארה, שזו הייתה המכניות קשותים יהה לפנה'ס ואילך, הרה, יחד עם איתור תל עזקה, כמוポート החשובות: תועדה תחרדים ומחלות המרצפות נמצאות רום. על-פני השטח חורים בנויים. חת ממערב למערות מבני המגורים ורדו לתוך באטרוי שפלת ליהם ואל מתקנים (Kloner & Ziss).

עיר מובוצרת, המשתתקפת הברונזה הקדמונית, בשכבה ההellenistica מבוצרת, שעשתה שקדומה. התקנים בספריה, שרידיו בתקופה היישראלית הוכפל. המכול הקרמי השנויות בספריה, ומה הנראות עד מרד ב-itz, 1999, 297-299 תל עזרע שוכן הרוחב המרבה את א' בירן ור' כהן (ב-תשמ"א), הרשקוביץ, על-גבי שכוש השב הבית השני והתקופות ההרודיאניות האתורה, ב, ד, ה: גם במקומם בקיום האתורה החופשה קורף חומה מתקופת ספריה על סמך בברוכובנא נסמכים: בשטח ד התיכתת אוים בולטים. הם והשתמרותן מניעה קירותיו החיצוניים: חדרי המזודה גם לספירה על סמך במקומות פרוטות מס' המגדל נמצא קנקן בחקלאות 14: XX, שבארבעה צדדי שכבת הרופת, שכבת אנטונוס פל, בשטחים ב, ה, י מהחדרים נהשפו ות

במערכות נוספות נמצאו מחרילות, אמנם קצרות, שכנראה שימושו במערכות מסוות ומערות 15, 18 ו-III (191). עי קלונר דן במפורט בנושא מערכות המסתור בתל גור, ושיקן ליישוב שהתקיים במקום שליה תקופה הבית השני ועד מרד בר-כוכבא. ר' ריך גילה שבדו"ח של מקאליסטר מופיעים לפחות שבעה מתקנים מודרניים ומטוחים החצובים בראש התל. המתקנים זהוו על-ידיו במקומות טהרה טיפוסיים, שלא הוגדרו בהלכה ביום החפירה (ריך, תשמ"ב; Reich, 1981, 48-52). בשים מן המתקנים ניכרת זיקה ברורה לבניים שמעל. ריך הציע על שני שלבים אדריכליים: הקדום – מזמן כורך הנצמד למבנה קיים, והשיקן מכע על מימי שמעון ואילך. ריך הדגיש את התאמות הביבוש של שמעון חמונאי, והמאוחר – מימי שמעון ואילך. ריך שמעון גור הנוכricht והושבת מוצאים זהamar בספר מקבים א', יג, 43-48], על אודות כיבוש גור הנוכricht והושבת יהודים שומריו מצוות במקום. הממצאים אלה סותרים את דעת סיגר שסביר שהיה שתרופת מערכות המסתור, המקוות וממצאים קטנים מגוונים מUIDה על יישוב היהודי משמעותי בראש התל במאה הראשונה לפנה"ס – המאה השנייה בספריה.⁴

חפירות המשלחת האמריקאית העלו שכבה I שייכת לתקופה ההרודיאנית, המיזננת על-ידי חומה מסיבית שהתגלתה בראש המדרון בשטח II. בשטחי החפירה התגלו ממצאים מועטים יחסית מתקופה זו ובכלל זה מבני מגורים דלים (דיוו, 1992, 316). ממצאי מערות הקבורה שחויר מקאליסטר סביר התל מעדים לנראה על יישוב גדול למדי בתקופה הרכומית הקדומה ולאחר מכן המרידות ננד הרומיות.⁵ במערכות הקבורה התגלו חמש גלוסקמות, שחרתו עליהן שכות בכתב היווני, כגון: שמעון (שמעון), שכוש, חנון בר יוחנן, אלעזר בר גני, סרו בר אליעזר, הכתובות פורסמו על-ידי מקאליסטר ונדונו על-ידי פרוי ועל-ידי חי מנגב (תשנ"א, 124-125; 1181; f. 124-125, pos. 1176-8; Frey, 1952, והספורות נוספת שם).

תל עירא (נגי"ט 0713) חולש על בקעת באר-שבע, שלוורכה עברו בימי קדם דרכים חשובות. יש המזהים את התל עם ראמת נגב שנחלת שמעון (יהושע יט:ח). התל חפר בשנות ה-80 על-ידי יי' בית-אריה מטעם אוניברסיטת תל-אביב ומוסדות נוספים מהארץ ומן העולם (בית-אריה, 1992, 1216-1220, 1221-1222; בית-אריה, תשמ"ה, Beit-Arieh, 1999, 173-174; 25-17

4. גם בתוכות "תחום גור" שזומנים מן התקופה החשמונאית או ההרודיאנית מעידות על מעמדה של גור כעיר בשלטה על הנחלות שבתוופה (ריך, תשמ"ה; לרינו הספרות בנושא. ראו: Fischer et al., 1996, 164; Schwartz, 1990, 47-57; Rosenfeld, 1988, 235-245) שסביר שהתכבותה הונע עורות נוספת לכך ש-תקופה ההרודיאנית דלה גור להיות עיר מין), שבארבעה צדדי שכבת הרופת הונע עורות נוספת נוספת לכך ש-תקופה ההרודיאנית דלה גור להיות עיר עצמאית והיוותה חלק מאחוותה פרטית גדרה. עתה היה המקום חסר חשיבות ויישבו דל".

5. שלוש מערות כוכים (99, 99, 117 ו-125) הכללו גלוסקמות ובקבוקי זכוכית זטמיים במוט, ששימשו כנראה יחד עם הנילוסקמות. בקבוקים דמיויים פטוט נמצאו גם במערכת 176. אמנם הקברים שימשו בmişק תקופת ארכות וסבירו הפרעות מאוחרות, אך כדי לצין ממצאים בננו: גרות מקורצפים – בקברים 8, 117; 124; 125; 76; 189; יי' מצדדי – בקביר 8, גרות דסקוס – בקברים 9, 23; 117; 124; 125; גור היהודי בקביר 154, מכסה ושרבר גלוסקמה בקביר 224 (לענין זה ראו: בר'ג תש"ל, 8-12).

עיר מבוצרת, המשתרעת על-פני כ-25 דונם. התגלו תשע שכבות יישוב שהתקיימו לפחות תקופה הברונזה הקדומה ועד התקופה העברית הקדומה.

בשכבה החלניסטית (שכבה VII, המאות הרביעית עד השניה לפנה"ס) שכנה בתל עיר מבוצרת, שעשתה שימוש בחומה בין התקופה היישראלית. בשכבה מן התקופה הרומית הקדומה התקיימים במקום יישוב (שכבה III, המאה הראשונה וראשית המאה השנייה לספירה), שרידיו נמצאו בשטחים C, L ו-A, ככלור בחלק הצפוני והמזרחי של התל מן התקופה היישראלית. מבני המגורים נסמכו אל החומה היישראלית, שאף שוקמה ועובייה הוכפל.

המכלול הקרמי שנמצא בתל עירא תוארך לשלהי המאה הראשונה ולראשית המאה השנייה לספירה, ומלמד על יישוב במקום בין שתי המרידות ננד הרומיים, שהתקיימים כפי הנראה עד מרד בר-כוכבא (6: 6.139; 6: 6.139; fig. 6. 130.2: Hershkovitz, 1999, 297–299).

תל ערווער שוכן בראש גבעה טבעית מוארת (נצ"מ 0623/1479), השולחת על דרך הרוחב המחברת את הר הנגב עם באר-שבע וערד. התל נחפר בין השנים 1975–1982 בידי א. בירן ור' כהן (בירן וכהן, תשל"ח/א, 67; בירן וכהן, תשל"ח/ב, 52–53; בירן וכהן, תשמ"א; הרشكוביץ, תשנ"ב; בירן, 1992, 1275–1276).

על-גבי שלוש השכבות מתקופת הברזל נמצאו שרידים שהוגדרו כמצודה שליחי תקופה הבית השני (תקופה ההרודיאנית כהגדת החופרים). בין תקופת הברזל לבין תקופת הרודיאנית האטור עמד ביראה נטווש. שרידים שליחי תקופה הבית השני התגלו בשטחים ב, ד, ה, ג' ובמקומות שלא נחפרו בלטו על פניה השטח קירות מתקופה זו – האחוונה בקומות האטר. החופרים הערכו שהיישוב השתרע על-פני כ-10 דונם בראש הגבעה, בתחום השוקף חומה מתקופת הברזל. המבנים והביצורים מן התקופה הרומית הקדומה ומי מרד בר-כוכבא נסמכים אל הביצורים מתקופת הברזל.

בשוח ד התגלתה ימוצה, שעיקרה מגדל מסיבי הבני מלבני נזית עם סיטות שלילים וויאים בולטים. המבנה (12.7 X 11.4 מ') כלל ארבעה חדרים. רוחב קירותיו כ-3.5 מ', והשתמרותן מגיעה לגובה של 1.5 מ'. הכניסה אל המבנה בפינה הצפונית-מערבית. אל קירותיו החיצוניים של המגדל נסמכה סוללה רחבה, אשר נבנתה אבני גודלות וטויחת.

חדרי המבנה נמצאו מלאים במפולות שכיסו שככת שריפה, שתוארה למאה הראשונה לספירה על סמך כלי חרס ומטבעות: פרוטה של אגריפס הראשונה משנת 42 לספירה, ושלוש פרוטות משנת שתיים למרד החורבן. בתוך מחסן מקורה בקמרון שמתוחת לחדרי המגדל נמצא קינון ושרידי חרסים. על אחד מהם נכתבה רשימה: שכר לפועלים שהעסקו בחקלאות (14: XX, 14. k. 121, no. 1985). המגדל צמוד לחצר גדולה (35 X 40 מ'). שבארבעה צדדיות קירות מטויחים. בחדרים הסמוכים לקירות החצר נמצאו בתוך שכבת שריפה, שכיסתה את הרצפות, כלី חרס מן המאה הראשונה לספירה ופרוטה של הנציב אנטונינוס פליקס משנת 59 לספירה.

בשטחים ב, ה, י נחשפו חדרים קטנים ששימשו למגורים ולמלוכה. בפינות של חלק מהחדרים נחשפו תנורי טין עגולים, ועל הרצפות נמצאו כלី חרס ונרות השיכים לרפטואר

וכות מסתור (מעורות נור, ושיכון ליישוב רק נילה שבדו"ח של צובים בראש התל. לכיה בזמן החפירה שנויים מן המתנים של חדר ובו מוקה, מכוון – מוכן הדניס את התאמת הנוכריות והושבת הנור שסביר שהישוב (Segor, 19 דודה על יישוב יהודי דה). רודיאנית, המוצגת חמי החפירה התגלו (דיזור, 1992, 1316). על יישוב גדול למדרי קבורה התגלו חמש בין בר יוחנן, אלעזר יידי פרוי ועל-ידי חי (נוספה שם).

ה עברו בימי קדם (ירושע יט:ח). התל ובוסדות נספים יית' אריה, תשמ"ה, מקום נחשפו שרידי

עדות על מינדה של Fischer et sha. ואו: ג' בגדר דעתו של דיזור חදלה נר להוות עיר ת ווישבו דל."

מוני פמות, שימושו 176. אמנס הקברים ממצאים כנון: נרות מה בקרבר (לענין 8. נרות דסקוט – מה בקרבר 224)

(חר' בד עיסא), הורבה מקובל על מרכיבו והתכוונות האדריכליות חזרות פנימיות. וכוטל החמדים זה לה, וזה להעניק הננה לתושבי זו.

קריית ספר (הר' ב')
לערוך נחל מודיעון. ה-148-149, 1997, ועליה:

יואב ציונית ואורה קריית-ספר (179-242)

רַק חָלֵק מִשְׁטָחוֹ הַכְּבָדָה
הַפִּינּוֹת. הַתְּכִנִּית שֶׁפָּרָה
רָאשִׁית הַיּוֹשֵׁב בְּמִזְרָח
הַמָּאָה הָרָאשָׁנָה לְסִפְתָּר
הַיּוֹשֵׁב נָהָרָס בְּמִזְרָח
לְאַחֲר תְּקוֹפָת נְטוּישָׁה.
הַמָּאָה הַרְבּוּעָה לְסִפְתָּר
יְהוּדִים, וְלֹאָחָר מִבְּנָה
הַתְּפַתְּחוֹת הַתְּיִשְׁבָּתוֹת
עֲמָרִי וְחָרֵי אָום אַלְיעָזֶר
בְּקָרִיּוֹת-סְפָרָן נְהֻרָן
שָׁאָפָּשָׁר שְׁהָיוּ שְׁתָה
בִּיתְיִחְכָּנָת. שֶׁל הַכְּפָרָה
הַמְּגָרוֹם נָרָאִים כִּמְתָה
בָּרוּתָם וּמִקְוֹאתָם. סְפָרָן
כְּדוּלָות וּמִזְבְּדָה. סְפָרָן
כְּרָצְפוֹת, הַעֲשׂוֹת שֶׁ
לְאַחֲרָן, לְתַעֲשֵׂית שֶׁ
מַבְּנֵי הַמְּגָרוֹם חָוָשָׁפָה
בְּדֶרֶךְ כָּל כָּלָנוּ הַחֲצָבָה
הַאֲחָרִים שִׁוְצָנוּ לְהַלְלָן

6. בִּידֵינוּ פִּידֵעַ עַל אַתָּה
בְּחָרֵי בְּרִיאָתָן דָּרוּם
2003, או הַאֲתָר שְׁנָה
מִמּוֹתִים עֲדֵין נְפָרָה

היהודי והגבטי (נרות מקורצפים וינר מצודה) – מאמצע המאה הראשונה לספירה). כן התגלו כלים עשויים במחורתה או בקרצוף, ושברים של כלי זכוכית. על אחת הרצפות נמצא פרוטה משנה ב מרד החורבן.

לאחר החורבן, בתקופה שבין המרידות, נשב האתר מחדש. ההתיישבות המחדשת מאופיינית בבנייה דלה של קירות העשויים ברישול. רצפות הורמו, והותקנו תנורים העשויים טון. מכלול כלים החרס כולל טיפוסי המשך לכלים של המאה הראשונה לספירה וטיפוסים חדשים. בין הנרות מיזמים נרות יהודאים ונרות דסקוט. על-פי הממצא, דומה שהיישוב נוסד בידי הורדוס, והתקיים לאורך המאה הראשונה לספירה, עד סוף במרד החורבן. בירן (1992) גרש שזו מוצאה שנבנתה על ידי הורדוס, במסגרת מממצוי לבצר את נובלה הדורמי של הממלכה, או על ידי אגריפס הראשון, שידוע עליו שהחזיק מגדל מבוצר

סִינְקְטָד בְּמִלְחָתָה שֶׁמְצָפָן לְעָרוּעוֹ.

החריפות העלו ממצאים מן התקופה שבין המרידות נגד הרומים. בתקופה הזאת התחדש היישוב, וחורבונו אירע במרד בר-כוכבא. הרשקבץ (תשנ"ב, 318) סברה שהסוללה מהזכת את בסיס המוצהה שיכת לתקופת מרד בר-כוכבא, אך הדבר אינו ודאי. מכל מקום, דומה שזו הנקודה הדרומית ביותר שהייתה בשליטת אנשי בר-כוכבא, ולפיכך אפשר להצביע להזכתה עם הכפר ירדן שנמצא לפני יוספוס בנבול ערבה (מלחמות היהודים, ג, 51).

יישובים יהודים מן התקופות הנדיונות התגלו באטריות קדומות (ומבוצרים) נספחים, כגון חורבת נבעית, חורבת כפירה, חורבת תורה, ח'ר' עקד, תל שוכת, ח'ר' אל-יהוד (ביתר), תל תבנה (תמונה שבאפרים), ח'ר' אבורישוואן ותל ערד (זיסו, תשס"ב, 17–228 והספרות שמן). לא בכל האטריות נערכו חפירות, ולא בכל מקרה של חפירה אפשר לאמוד את היחס בין המבנים לבין הביצורים הקדומים. במצב הידע הנוכחי, ראוי להצביע על התופעה, ולהפנות את תשומת לבם של החוקרים אלה. יש לקוות שבחפירות בעתיד יתמקדו בבדיקה היחס בין הביצורים הקדומים לבין השכבות מן התקופה הרומית הקדומה וכי מי מרד בר-כוכבא. נראה שהחסיבות לצורת התקישבות זו קשורות לחוסר הביטחון ששרד ביהודה במאות הראשונה והשנייה לספירה,מושא שנידון בהרחבה במחקריו של בנימין אייזק (Isaac, 1984; אייזק, תשמ"ז).

עיר שגוגתיה חומרת – כפרי יהודא בימי הבית השני ובתקופה

שְׁבִינוּמָה מְרִידָה נֶגֶד רְרוּמָה

בחפירות ארכיאולוגיות שבוצעו בשנים האחרונות באזורי יהודה, בנימין והדום הר-שומרון, נחשפו שרידים של כתריסר יישובים יהודים מימי הבית השני ומרד בר-כוכבא. אטריות חפורים אלה מייצגים תופעה יישובית וחתבת התקופה, סקרים ארכיאולוגיים סיימו נתוני לקוחות של מאות רבבות של יישובים כפריים באותה הארץ (זיסו, תשס"ב, 17–228; Kloner & Zissu, 2003, 181–182).

ליישובים שנחשפו בחפירות הארכיאולוגיות מספר מאפיינים אדריכליים مشותפים, ויש להזכיר ניפוי הקרה ככפרים – צורת יישוב שכיחה ביהודה בתקופה הבית השני (ספראי, תשנ"ז, 11–30; קרויס, תר"ע, 15–20; זיסו, תשס"ב, 249–268). שלושה מהם: קריית-ספר

(חרי בד עיסא), חורבת עתרי וחרי אום אל-עומדן, השתמרו בצורה המאפשרת לעמוד מקרוב על מרכיבי תכניות האדריכלית, ומשמעותה זו נостוק בפרטיהם להלן.⁶ מבחינת התכניות האדריכליות עולה מאפיין טיפולני משותף: מבני המגורים בנויים ברצף סביר חרומות פנימיות, וכותליים החיצוניים יוצרים כלפי חוץ מעין חומה היקפית. גנות המבנים הצמודים זה לזו, יחד עם קוו הקירות החיצוניים, יצרו ביצור מאולתר – שעשוי היה להעניק הגנה לתושבי המקום. דומה שהabitatio עיר שננטה חומה מתייחס לצורת מינון זו.

קריית ספר (חרי בד עיסא; נצ"מ 1482/1541) שכנת על כיפה בקצת שלוחה, מצפון לערוֹץ נחל מודיעין. החורבה נסקרה על ידי א' פינקלשטיין ועמיתיו (al. et al., 1995–1997, 148–149, 1997), ועל ידי זאב ספראי (תשכ"ה, 180). בשנים 1995–1997 ערכו יצחק ממן, יואב ציונית ואורנה סירקיס חפירות הצלה לאחר פגיעה בעתקות בעת בנית העיר קריית-ספר (Magen et al., 2004, 179–242). נחפר שטח כולל של כ-10 דונם, המהווה רק חלק משטחו הכולל של היישוב, שהשתרע על פני כ-15 דונם, אך נרס בעקבות הפיתוח. התכנית שפורסמה היא אפוא חלקית, ואינה מציגה את כל בת היישוב.

ראשית היישוב במקומו היה בתקופה התלמית, והוא הגיע לשיאו במחצית הראשונה של המאה הריאנס לסתירה. תקופת השגשוג התאפיינה בבנייה מתוכנת בקנה מידה נרחב. היישוב נרס במרד החורבן, התחרש בתקופה שבין המורידות וחרב במרד בר-כוכבא. לאחר תקופת נטישה, נשב המkos מחדר ברכב הראשון של המאה השלישית, והתקיים עד המאה הרביעית לסתירה, אז נזב. החופרים העריכו שער למרד בר-כוכבא היו במקום יהודים, ולאחר מכן התישבו בו נוצרים. תולדות יישוב זה משקפים במידה רבה את התפתחות ההתיישבות החקלאית בארץ יהודה. החפירות בכפרים שיתואו להן (הורבת עתרי וחרי אום אל-עומדן) חשפו היסטוריה יישובית דומה.

בקריית-ספר נחפרו שלושה ידובעים מוגרים, הסדרים מצפון ומדרום למשטח שלע חשו, שאפשר שהיה שטח ציבורי, בו נחצב בור מים ומקווה טהרה. מבנה ציבור, כנראה בית-הכנסת של הכפר, נבנה במקום מרכזי, בקצת הרחבה ולצד בנייני המגורים. מבני המגורים נראים כמתוכננים, וכוללים חדרים ערכיים סביב חרומות. בחזרות המבנים נחצבו בורות מים ומקוואות טהרה. סמטאות צרות הפרידו בין המבנים. הקירות נבנו אבני נاري גדולות ומעובדות. מזוזות ופריטים אדריכליים סותתו ביטר קפדיות. פשטוות ניכרת גם ברצפות, העשוות עפר כבוש, או של מוסות ומלול. חלק מהדרי המבנים שימשו לאחסון, לתעשייה שמן זית (בית-בד) ולגידול בעלי חיים. יצוין כי החדרים החיצוניים של מבני המגורים חושפים כלפי חוץ קיר רצוף. הפתחים המועטים למכלולים אלה פונים בדרך כלל כלפי החצר או הרחבה המרכזית של היישוב. תופעה זו אובייה גם בכפרים האחרים שיוצגו להלן.

6. בידינו מידע על אתרי יישוב נוספים שהתגלו בהם מאפייני בנייה דומיננטיים, כגון הממצאים הארכיאולוגיים שנחפרו בחורי בד-רנו. דרום בידי חנית טרגנה ואון בין השנים 1998–2003, או האתר שנחפר בכיבש עוקף שהם על ידי עוזי דהרי ועווי עד שנת 1995. אתרים אלה ממתייחסים עדין לפرسום מפורט, ולכן לא עוסקים בהם במאמר זה.

אשונה לסתירה). כן על אחת הרצפות.

גיאשיות המחדשת, והותקנו תנורים, והריאונה לסתירה. לפיו הממצא, דומה רה, עד סוף במרד: מאמציו לבצר את החזק מגול מבוצר

ס. בתקופה הזאת (33) סבירה שהஸוללה כבר אינו ודאי. מכל ככבה, ולפיכך אפשר ג' היהודים, ג', 51). (ערבים) נוספים, כגון אל-יהود (ביתר), תל 228 והספרות שם). אמור את היחס בין להתפעעה, ולהפנות קדו בבדיקה היחס מי מרד בר-כוכבא. מר ביהודה במאות איזק (Isaac, 1984).

ני ובתקופה

והדום הרישומיון, בר-כוכבא. אתרים גאים סיפקו נתונים תשס"ב, 17–228;

濟ים משותפים, ויש הבית השני (ספראי, ג' מהם: קריית ספר

אחד מטבחיו הנטע
מלבני (כ"ג, X 25)
מרכזית. מפוארת לו
ברצפות כמה מהדר
בין חללים תटיקראק
יתרונם של שלוש
גדולים מהם נחפר
מעלים שורה של
כ-10–15 דונם, ונו^ר
ערוכים במעין רוב
סמטאות. בהוצאות
בחומרים מקומיים
הקיימות החיצונית
שגנתה חומרת.
בורות מים ומקו^ר
בבית-כנסת כפר...
לסיום, הבנאי
הבית השני יוסי ט
לכינוי יער המוקטֵן
החיצוניים מחופר
חוותה. ניתן לה
הימצודות: שעלה
רומה, ספר א'IXLA
ישובים. כברים וכ
עם היישובים הם
החשיבות.

רשימת מקורות
ארזיבוביץ', ד., השם
"רשימת ערו חוץ"
470–449
און אי, וקסלרבידוט
"בית-כנסת מתפרק"
עמית ודו' כסאוס
איוק ב', תשס"ד
"קסאוס דדו אל"
מקורות חזושים

מכלול הממצאים שהתגלו באתר היו עשיר: כלי חרס, כלי אבן, כלי מטבח, כלי זכוכית ומטבעות. הממצא משקף את כל תקופות קיומו של היישוב. רוב הממצא מותוארן לפרקי הזמן שבין המאה הראשונה לספירה ועד למד ברכוכבא. על אחד משבורי החרס נהרת בעברית שם, כנראה 'ארקליאס'.

חרבת עתרי (נכ"מ 1174/1474) שוכנת בשפלת הנגבודה, בנוש הנגבודה שבין עמק האלה לבון נחל גוברין. בשנים 1999–2000 ערכו במקום המחבר ייחד עם אמר גנור חפירת הצלחה מיטעם רשות העתיקות (זיסו וננו, תשס"ב, תשס"ד). במקום נחשף יישוב צבאי שהשתרע על פני שטח של כ-20 דונם, והתקיים באופן כמעט במעט וצורך למון שלתי התקופה הפרסית ועד ראשית התקופה הביזנטית. המקום נושא יהודים מזמן הקמתו ועד ימי מרד בר-כוכבא. בתקופה הרומית המאוחרת, בראשית המאה השלישי לספרה נושא המקום מחדש, בידי נוצרים. התישבותם גרמה לשינויים קלים בתכניות המבנים הקודמים.

לשיא גודלו הגיע היישוב במחצית הראשונה של המאה הראשונה לספרה, אז חלו בו פעולות בנייה בקנה מידה נרחב. הבניה הייתה מתוכננת, וכיסתה שטח של כ-10 דונם. מבני המגורים כללו טורי חדרים שהקיפו חצרות פנימיות. שבנה נחצבו בורות מים ומכוורות. החדרים שהקיפו היישוב נצמדו אחד לשני ויוצרו מעין 'חומרת סוגרים', שנערכה להעניק ביטחון לתושבי המקום. מסיבה זו נבנה הקיר החיצוני של החדרים מאבנים גדולות, ומעט פתחים הותקנו בו. במרכז היישוב הייתה רחבה ציבורית גדולה, נודל היישוב ותכנתו במאה הראשונה לספרה מאפשרים להגדירו ככפר. במרד החורבן נגע היישוב וניטש זמן קצר. בתקופה שבין המרידות נגד הרומנים חזרו למקום תושבים יהודים. שטייקמו את המחצית המזרחית של האתר, והשארו את המחצית המערבית בחורבנה. מבני המגורים אורגנו במתחם מלוני מכווון, בשטח של כ-1800 מ"ר, וחדריהם הקיפו שלוש חצרות פנימיות. מוחץ לבנים היו רחבות פתוחות, מכוורות, מערות וمتankins. הקירות החיצוניים של החדרים יוצרו כלפי חוץ קו רצוף דמוי חומה. בצדדים ומצפונו נמורתה לבני המגורים הוקם מבנה ציבור (מבנה W). ששימש אולי כבית-כנסת. תושבי היישוב השתתפו במרד ברכוכבא, במהלכו נהרס הכפר באופן אלים. מתחת לבנים נחצבו מערות ומערכות תות-קרקעית. מקטנים שלובו במערכות מסתור מושכללות.

תושבי הכפר התפנסו מחקלאות, בטנשות שהובשו במדרונות ובעמקים. התוצרת החקלאית עבדה בגנות ובכתייבד. במדרונות שמהווים ליישוב נחצבו מערות קברים משפחתיות במתכונת המקובלת בירושים ובירוחם.

הר' אום אל-יעומדן (נכ"מ 1436/1502) נמצא צפון שלט יהודה במרכז גוש הנגבודות שבין נחל ענבה לבין עמק איילון. האתר נחפר באופן חלקית על ידי אי און, שי' וקסלרבידות וי' רפאנגו מרשות העתיקות בשנת 2001 (און ועמייתם תשס"ד); וקסלרבידות ומייטים, תשס"ד). היישוב באתר החל בשלתי התקופה הפרסית ונמשך ללא רצף, עד התקופה העבאסיית. בתקופה הרומית הקדומה השתרעו מבני הכפר על-פני כ-10–12 דונם. ליישוב היה אופי מותגן ומאורגן, וכל בית חצר שנבנה בצד רחוב מרכיבי ומבנה ציבור, כנראה בית-כנסת – שכזו מקווה טהרה. היישוב נגע במרד החורבן, נהרס וננטש במרד ברכוכבא.

אחד מבני המגורים (מבנה 1) נמצא מדרום לרחוב המרכז של היישוב. מתארו הכללי מלכני (כ- 20 X 25 מ') ובו עשרים חדרים ולבנים הבנויים ברצף, ופתחיהם כלפי חוץ מרכזית. מפואר לו ה策ר קטורה שרצפתה של פולש, ובמה נחצבו מתקנים ובור מים גדול. רצפות כמה מחדרי המבנה נחצבו פירים אנקיים שהוליכו אל מחלות קצות המחרבות בין חללים תתי-קרקעיים.

יתרונות של שלושת האתרים שתוארו לעיל בהשתנות הטובה יחסית, ובכך שחילוקים נדולים מהם נחפרו. ניתוח הנתונים הפיזיים והстатיבטיים של הקברים הללו והשוותם מעליים שורה של מאפיינים מסווגים: כל אחד מהכפרים משתרע לפניינו שטח של כ-10–15 دونם, ונבנו בדרך כלל לצורה מתוכנת בעלת אופי מודרני. מבני המגורים ערוכים במעין רובעי מגורים ('אינסולות') המוקפים חצרות פנימיות ונופרדים על ידי סמטאות. בחצרות נחצבו בורות מים ומקוואות. הבניה הっぴית צנואה וועשה שימוש בחומרים מקומיים, תוך ניצול מרבי של של פולש האם לחיצבת יסודות, בורות ומערות. הקירות החיצוניים של המבנים יוצרים קו רצוף דמיוני חותם, שאנו מציעים להבינו בעיר שנוגתיה חומתה. במרכז הכהר משתרעת רחבה גדולה, הנשאת אופי ציבור, ובה חצבים בורות מים ומקווה. ברוחבה או בקרבתה ניצב מבנה ציבור, שיש להוות, בראתה, מבנה כביתי-כינסט כפרי.

לסיכום, הממצאה הארכיאולוגי מלמד על שני סוגים שיוצרים שהיו בשימוש בשלבי תקופת הבית השני וימי מרד בר-כוכבא: (1) שימוש חדש בכינויים תלים קדומים, שלדעתו זכתה לכינוי עיר הפוקפת חומה מיטות יהושע בן נון; (2) בניית מתוכנת של יישובים שחדריהם החיצוניים מחוברים ויוצרים מעין קו רצוף, נעדר פתחים, אולי עדות לעיר שנוגתיה חומתה. ניתן להציג את האתרים מקבוצה (1) ככפרים מבוצרים, ולחשיך שלפנינו הימצאות שעלהם דיווח קאסוס דו בתקור תוצאות מלחמת בר-כוכבא (ההיסטוריה של רומי, ספר LXIX, 12–14; אייזק, תש"ד). מעניין שנס המקור הזה מבחון בין שני סוגים יישובים: כפרים ומצודות. אפשר להזות את הכהרים עם יישובים מקבוצה (2) ואת הממצאות עם היישובים המבוצרים (קבוצה 1) השוכנים בתלים הקדומים וחולשים על הדרכים החשובות.

רשימת מקורות

- אדוריוכץ' ד', תשנ"ג.
 "רשימת ערי חומה והודות הארכיאולוגית – היסטורית מיזדפת ומונטלא", *תרבות, סה, עמי* 470–449.
 און א., וקסלר-בדולח שי, רפיאנטו י', תשס"ד;
 "בית-כינסט מתקופת הבית השני בחורבת אום א'יעמזר שבמודיעין", בתוך: יי' אשל, א' נצה, ד'
 עמית ודי' קאסוטו, ועשו לי מקדש, *בתיה-כינסט מימי קדם ועד ימינו*, אריאל, עמ' 25–29.
 אייזק ב', תשס"ד;
 "קאסוס דו על מרד בר-כוכבא", בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר-כוכבא,
מחקרים חדשים, ירושלים, עמ' 106–112.

מתכת, כלי זכוכית
 מצא מתוארך לפrek
 אחד משברי החרס
 שבין עמק האלה
 אמר גנו חפיר
 נשף יישוב כפרי
 מן שלהי התקופה
 קמתו ועד ימי מרד
 פירה נשב המיקום
 הקודמיים.
 לספירה, אז חלו בו
 טח של כ-10 دونם.
 נחצבו בורות מים
 לת סורגים, שנעדה
 החרדים מאבנים
 גדולה. נודל היישוב
 חורבן נגע היישוב
 תושבים יהודים.
 מעברית בחורבנה.
 דוריהם הקיפו שלוש
 וمت�נים. הקירות
 מצפוני-מזרחה למבני
 כי היישוב השתתפו
 נחים נחצבו מערות

בעמקים. התוצאות
 נבו מערות קברים
 במרכז גוש הנכעת
 ליהדי א' און, שי'
 ועמיתים תשס"ד;
 הפרסית ונמשך ללא
 מבני הכהר עלי-פני
 ובצד רחוב פרובי
 מרד החורבן, נהרס

- טרפּר י. ושרוֹר י. 1987,
המיסטיות בעדקה
185–171.
- משכְבָּן ח., תשנ"א;
- התיבות העברית**
- מוסטְקָן, האוניברסיטאות
ספראי ז., תשס"א;
- "כּוֹפּוֹשׁ אֶתֶּן יִתְּהַלֵּךְ"
(עורכים), פרקים
- ספראי ז., תשא"ה;
- הקהילה היהודית
ספראי ז., תשע"ג;
- "חכְמָה בְּיִהוּדָה",
פינקלשטיין ז. 1992;
- "שְׁלָה", בתוך: א.
4, ירושלים, עמ' 3;
- כלנוּר ע. וטְבָרִי, ד.
מערכות המסתור
כלנוּר ע., 1987;
- "מערכת המסתור"
תלאובים, עמ' 33;
- סְמֻפְנֶסְקִי א. 1992;
- "שְׁלָה", בתוך: א.
4, ירושלים, עמ' 3;
- קרוּס ש., תר"ע;
- "הכרך, העריך והחס
רייך ר., תשמ"ב;
- "מקוואות טהרה
תוֹאָר דּוֹקְטוּרָה
תבורי י., תשס"ה;
- "תולדות המושג
תבורי י., תשס"ה;
- מוֹעֵד יִשְׂרָאֵל בְּ
- אילק ב., תשמ"ז;
ליסטיים" ביהדות ובערביה", *קדדרה*, 39, עמ' 3–21.
- בירן א. 1992;
- "ערעור (ביהדות)", בתוך: אי שטרן (עורך), *אנציקלופדייה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל*, 4, עמ' 1276–1272.
- בירן א. וכחן ר., תשל"ח/א;
- "תל ערעור", *חדשות ארכיאולוגיות*, סג–סד, עמ' 66–67.
- בירן א. וכחן ר., תשל"ח/ב;
- "תל ערעור", *חדשות ארכיאולוגיות*, סה–סו, עמ' 51–53.
- בירן א. וכחן ר., תשמ"א;
- "ערעור שבנגב", *ארץ–ישראל*, טו, עמ' 250–273.
- בית-אריה י., תשמ"ה;
- "תל ערוא – עיר ב对她 פימי מלכי יהודה", *קדמוניות*, 69–70, עמ' 17–25.
- בית-אריה י. 1992;
- "תל ערוא", בתוך: אי שטרן, (עורך), *אנציקלופדייה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות*
תל ערוא, 1221–1216, עמ' 1221–1216.
- בריג' ד., תש"ל;
- כל הזכוכית בארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזנטית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור
לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.
- גוברין י., תשנ"ב;
- סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת נחל יתרה (1:30), ירושלים.
- דן י., תשס"א;
- ה היישוב בשפלת יהודה באלף השני ובאלף הראשון לפנה"ס, מקרה מבחו לתהילני יישוב
בחבל מונד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל אביב.
- דיזור ו.ג. 1992;
- "מור", בתוך: אי שטרן (עורך), *אנציקלופדייה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל*, 1,
ירושלים, עמ' 305–317.
- הרשקוביץ מ., תשנ"ב;
- "ערעור בשלוחו תקופת בית שני", *ארץ–ישראל*, ככ, עמ' 309–319.
- וקסלר-בדולח ש., און א. ורפיונו י., תשס"ד;
- "לשאלת זהותה של מודיעין – עירם של החשמונאים", *קדדרה*, 109, עמ' 69–86.
- זיסו ב., תשס"ב;
- ה היישוב החקלאי בהרי ושפלת יהודה, שלוחו תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא,
חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.
- זיסו ב. וגורו א., תשס"ב;
- "חרוכת עתרי – כפר יהודוי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה", *קדמוניות*, 123, עמ' 18–27.
- זיסו ב. וגורו א., תשס"ד;
- "המבנה הציבורי בחורבת עתרי – בית הכנסת (ז) מן התקופה שבין מרד החורבן למרד
בר-כוכבא", בתוך: י. אשף, א. נצר, ד. עמיית וד. קאסוטו (עורכים), ועשו לי מקדש, *בתים נס*
מיימי קדם ועד ימינו, אריאל, עמ' 31–42.

ספר י' וشهر י', 1987; "הMASTER עזקה", בתוך: עי קלונר ווי טפר, **מערכות המMASTER בשפלת יהודה**, תל אביב, עמ' 185–171.

שגב ח', תשנ"א;

הכתובות העבריות והארמיות על גלווקמאות שלחי תקופת הבית השני, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

ספראי ז', תשמ"א;

"כיבוש אזור ירושלים בשנים 69–68 לספירה", בתוך: אי אופנהיכר, אי רפפורט ומיל שטרן (עורכים), **פרקם בתולדות ירושלים בימי בית שני**, עמ' 320–339.

ספראי ז', תשנ"ה;

הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים.

ספראי ז', תשנ"ג;

"הכפר ביהודה", בתוך: שי דר ווי ספראי (עורכים), **הכפר הקדום בארץ-ישראל**, עמ' 11–73.

פינקלשטיין י', 1992;

"שלה", בתוך: אי שטרן (עורך), **אנציקלופדייה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, 4, ירושלים, עמ' 1538–1542.

קלונר ע' וטפר ר', 1987;

מערכות המMASTER בשפלת יהודה, תל אביב.

קלונר ע', 1987;

"מערכות המMASTER 28 בתל גור", בתוך: עי קלונר ווי טפר, **מערכות המMASTER בשפלת יהודה**, תל אביב, עמ' 103–109.

קמפנייסקו א', 1992;

"שלה", בתוך: אי שטרן (עורך), **אנציקלופדייה חדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, 4, ירושלים, עמ' 1536–1538.

קרויס ש', תר"ע;

"חדר, העיר והכפר בתלמוד", **העתיד**, ג, עמ' 1–50.

רייך ר', תשמ"ב;

"מקוואות טהרה יהודים בתל גור", **קדמוניות**, 59–58, עמ' 74–76.

רייך ר', תשמ"ה;

"תחום גור, לחקר היישוב היהודי בתקופה החשמונאית", **ארץ-ישראל**, יט, עמ' 167–179.

רייך ר', תש"ג;

מקוואות טהרה יהודים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.

תבורו י', תשמ"ז;

"لتולדות המושג 'מוקפות חומרה' בקשר לקריאת מגילה", **סיני**, ק, עמ' תתקה–תקל,

תבורו י', תשנ"ז;

מועד ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים.

ירות ארכיאולוגיות

ירות ארכיאולוגיות

בחון לתהליכי יישוב
תל אביב.

יות בארץ-ישראל, 1.

יכון מוד ברכוכבא,
ושלים.

מד החורבן למוד
מקדש, בתיכוכנת

- Andersen F.G., 1985;
- Shiloh, The Danish Excavations at Tell Saitun, Palestine, in 1926, 1929, 1932, and 1963.* Publications of the National Museum, Archaeological-Historical Series, vol. XXIII, Copenhagen.
- Beit-Arieh I., 1999;
- Tel 'Ira, A Stronghold in the Biblical Negev,* Tel-Aviv University Monograph Series, No. 15, Jerusalem.
- Bliss F.J. & Macalister R.A.S., 1902;
- Excavations in Palestine during the Years 1898-1900,* London.
- Buhl M-L. & Holm-Nielsen S., 1969;
- Shiloh, The Danish Excavations at Tell Saitun, Palestine, in: 1926, 1929, 1932 and 1963,* Publications of the National Museum, Archaeological-Historical Series I, vol. XII, Copenhagen.
- Clermont - Ganneau Ch., 1896;
- Archaeological Researches in Palestine during the Years 1873-1874,* vol. II, London.
- Fischer M.L., Isaac B.H. & Roll I., 1996;
- "Roman Roads in Judaea, II: The Jaffa - Jerusalem Roads", *BAR, International Series* 628, Oxford.
- Fischer M.L. & Tal O., 1999;
- "Pottery – Hellenistic and Early Roman Periods", in: I. Beit-Arieh (ed.), *Tel 'Ira, A Stronghold in the Biblical Negev,* Tel-Aviv University Monograph Series, No. 15, Jerusalem, pp. 290-296.
- Finkelstein I., Bunimovitz S. & Lederman Z., 1993;
- Shiloh. The Archaeology of a Biblical Site,* Tel-Aviv University Monograph Series, No. 10, Tel-Aviv.
- Finkelstein I., Lederman Z. & Bunimovitz S., 1997;
- Highlands of Many Cultures, The Southern Samaria Survey,* Tel-Aviv University, Monograph Series, No. 14, Tel-Aviv.
- Frey J.B. 1936, 1952;
- Corpus Inscriptionum Judaicarum I, II,* Rome.
- Geva H., 2000;
- Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, I, Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X-2,* Final Report, Jerusalem.

- Geva H., 2003;
- Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, II, The Finds from Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem.
- Geva H. & Avigad N., 2000a;
- "Area W – Stratigraphy and Architecture", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, I, Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem, pp. 131-197.
- Geva H. & Avigad N., 2000b;
- "Area X-2 – Stratigraphy and Architecture", in: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, I, Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X-2, Final Report*, Jerusalem, pp. 199-242.
- Hershkovitz M., 1999;
- "Pottery – The Second Temple Period", in: I. Beit-Arieh (ed.), *Tel 'Ira, A Stronghold in the Biblical Negev*, Tel-Aviv University Monograph Series, No. 15, Jerusalem, pp. 297-299.
- Isaac B.H., 1984;
- "Bandits in Judaea and Arabia", *Harvard Studies in Classical Philology*, 88, pp. 171-203.
- Kloner A. & Zissu B., 2003;
- "Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kokhba Revolt", in: P. Schäfer (ed.), *The Bar Kokhba War Reconsidered. New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, Tübingen, pp. 181-216.
- Macalister R.A.S., 1912;
- The Excavation of Gezer 1902-1905 and 1907-1909*, I, II, III, London.
- Magen Y., Tzionit Y. & Sirkis O., 2004;
- "Khirbet Badd 'Isa – Qiryat Sefer", in: *The Land of Benjamin, Judea and Samaria Publications*, 3, Jerusalem, pp. 179-241.
- Naveh J., 1985;
- "Published and Unpublished Aramaic Ostraca", *'Atiqot*, XVII, pp. 119-121.
- Rainey A.F., 1984;
- A Handbook of Historical Geography*, Jerusalem.
- Reeg G., 1989;
- Ortsnamen Israels nach der Rabbinischen Literatur*, Wiesbaden.
- Andersen Shiloh, and 19 vol. XXI
- Beit-Arieh Tel 'Ira Series, Bliss F.J. Excavations Buhl M-L Shiloh, and 19 I, vol. 1
- Clermont Archae London Fischer M "Roma Series Fischer M "Potter A Strong 15. Jer Finkelstein Shiloh, Series, Finkelstein Highla Univer Frey J.B. Corpus Geva H., Jewish Avigad Report

קטיעים בר' כוכב

חנן אשל,
המחלקה ללימודי

בעונה הרביעית:
בסקר אוטרו של ח' פורת ועטויות.
הרשידה, במערה על קלף. הקטיעות קטנות, הנמצאות (18286) בארבעה המגילות ישנים חלמן המגילות ניתן שרירות בבל טה. רק את ספר ויקרא שם הוא עדין בראשוני על התגלל. קטיעי המגילות, מעתוקות לאחת בשטח, ולפיכך הם כאמור, הבדואים. (1) קטיע א סוללה (3,2) קטיעות ג

1. חטיפות הבדואים
הוים
2. בדואים מסחר
המערכות שבסך
3. הקטיעות נאות
אוניברסיטת בר-אילן
4. הקטיעות נאות
ספר ג'ויז פון
5. ראש ראיון ור' פון
נולדום סאותה
ויזן טליתת גראן

- Reich R., 1981;
"Archaeological Evidence of the Jewish Population at Hasmonean Gezer", *IEJ*, 31, pp. 48-52.
- Rosenfeld B.Z. 1988;
"The 'Boundary of Gezer' Inscriptions and the History of Gezer at the End of the Second Temple Period", *IEJ*, 38, pp. 235-245.
- Schwartz J.J., 1990;
"Once More on the 'Boundary of Gezer' Inscriptions and the History of Gezer and Lydda at the End of the Second Temple Period", *IEJ*, 40, pp. 47-57.
- Schwartz J.J., 1991;
Lod (Lyda), Israel, From its Origins through the Byzantine Period, 5600 B.C.E.-640 C.E., BAR, International Series 571, Oxford.
- Seger J.D., 1976;
"The Search for the Maccabean Gezer", *BA*, 39, pp. 142-144.
- Tsafrir Y., Di Segni L. & Green J., 1994;
Tabula Imperii Romani, Iudaea - Palaestina. Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, Maps and Gazetteer, Jerusalem.